

КОЗАЦЬКА ВЕРХІВКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI — СЕРЕДИНИ XVII ст.

Віталій ЩЕРБАК

Під час дослідження генези козацького стану важливе значення має застосування методу просопографії, тобто висвітлення біографій найтипівіших репрезентантів певного осередку в той чи інший період. Насамперед йдеться про походження, майнове становище, заняття, стиль поведінки. На жаль, існуючі джерела не дають змоги здійснити подібний аналіз щодо основної маси козацтва, в тому числі й старшини Війська Запорозького. Досить зримо постає соціальне обличчя лише визначних індивідуальностей козацької еліти.

Немає сумніву, що вищих шаблів козацької ієрархії досягали переважно люди, які крім природних даних володіли й специфічним набором необхідних чинників: освіченість, відповідний рівень культури, матеріальний стан, що значною мірою визначалося походженням. З виникненням козацького реєстру в 70-х роках XVI ст. до його верхівки входили, як правило, представники шляхетського стану — Ян Бадовський, Федір Дід, Іван Головач, Войтех Чоновицький, Криштоф Косинський, Григорій Лобода. В наступні десятиріччя старшина Війська Запорозького поповнювалася й виходцями з інших соціальних верств, хоча шляхтичі завжди становили значний її відсоток.

Серед славних запорозьких ватажків помітно вирізняється фігура гетьмана Петра Сагайдачного. Рік його народження невідомий, але окремі біографічні дані знаходимо у «Віршах на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича Сагайдачного»¹, написаних ректором Київської братської школи Касіяном Саковичем. Виходець з православ-

ної шляхетської родини села Кульчиці, що на Самбірщині, Сагайдачний здобув освіту в Острозькій школі. Однак цивільна служба не прийшлася до душі талановитого юнака і він віддає перевагу лицарському ремеслу.

На Запорозжі Петро Сагайдачний досить швидко здобуває авторитет, беручи участь у військових експедиціях січовиків. Згодом козаки обирають його кошовим отаманом. Під проводом Сагайдачного запорожці здійснювали успішні морські походи на турецькі фортеці Ізмаїл, Синоп, Трапезунд, робили спроби «обкурити мушкетним димом» Царгород. Згодом він вступає на державну службу і між 1610 і 1613 р. обирається старшим реєстру. В умовах соціальної напруги Сагайдачний проявив неабиякі дипломатичні здібності під час Вільшанської (1617) та Роставицької (1619) комісій — угод між реєстровим козацтвом і коронним гетьманом Станіславом Жолкевським. Проживання реєстровців обмежувалося королівщинами, а місце служби — Запорозжям. Водночас успіхами у військових справах Петро Сагайдачний дав відчутти властям силу козацтва і його необхідність для держави. Польський полководець Якуб Собеський зазначав: «Залишаючись завжди вірним королю і речіпосполитій, Сагайдачний стримував козацьку сваволлю, нерідко навіть вдавався до кровопролиття за найменші провини; свої недолюблювали його за це і неодноразово вже волею більшості він ледве не був позбавлений керівництва запорозьким військом. Водночас до забобонності ревнивий послідовник православного обряду, він був затятим ворогом тих, хто переходив у лонно римської церкви; все це давало привід його супротивникам до самої смерті підозрювати його ставлення до Речі Посполитої»².

Прагнення добитися прихильності Жигмонта III для поліпшення становища православних в Україні стало визначальним у рішенні Петра Сагайдачного вирушити в експедицію до Москви восени 1618 р. на допомогу королевичу Владиславу. На чолі 20-тисячного загону козаків гетьман оволодів Путивлем, Лівнами, Єльцем і розгромив царське військо під Серпуховом. Про облогу Москви документальних свідчень майже не збереглося. Лише в одному з російських літописів говориться, що під час штурму Кремля 1 жовтня «тех литовских людей от города отбиша, гетман же отыде прочь и стал опять в таборах»³. Переговори між Владиславом і царськими посланцями завершилися підписанням Деулінського перемир'я 1 грудня 1618 р., згідно з яким королевич відмовився від московського престолу, а до складу Речі Посполитої відійшла Смоленська земля та Чернігово-Сіверщина.

Жигмонт III не стримав слова щодо надання свободи православ'я в Україні. Очевидно, це значною мірою вплинуло на політичну орієнтацію гетьмана. На початку 1620 р. Сагайдачний відрядив до Москви посольство на чолі з Петром Одинцем. Гетьман виступив з пропозицією перейти на царську службу⁴. Запорозькі посланці були прийняті в Посольському приказі. Однак московський уряд не дав позитивної відповіді на прохання козаків, зважаючи на умови Деулінського перемир'я.

Восени 1620 р. за участю Петра Сагайдачного відбулося відновлення православної церковної ієрархії, ліквідованої Берестейським собором. Єрусалимський патріарх Феофан висвятив п'ятьох єпископів на право-

славні кафедри, а ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Іова Борецького у сан митрополита київського і галицького. Ця подія призвела до загострення відносин між польсько-шляхетським урядом і козацтвом. Однак загроза турецької агресії після поразки кварцяного війська на Цецорських полях змусила короля знову звернутися за допомогою до Сагайдачного.

У червні 1621 р. на козацькій раді в урочищі Суха Діброва було прийняте рішення про участь у війні проти султанської Туреччини. 40-тисячне військо на чолі з гетьманом Яковом Бородавкою виступило в похід у напрямку до Молдови, а Петро Сагайдачний відправився до Варшави з петицією про офіційне затвердження православних єпископів та митрополита. До козацького табору він прибув лише в серпні. Там зростало незадоволення Яковом Бородавкою через його небажання об'єднуватися з коронним військом. На скликаній козацькій раді гетьманом знову обрали Петра Сагайдачного, а його попередника стратили. Очевидно у цій акції Сагайдачний вбачав і власну провину, оскільки згодом звелів записати «гетьмана Якова» до свого поминальника у Київському Михайлівському монастирі.

Більше місяця тривали бої під Хотином, в результаті яких армія султана Османа II зазнала значних втрат. Вирішальна роль у відсічі турецької експансії належала українським козакам, слава про яких, за словами сучасника, «поширилася далеко серед різних народів»⁵. В одній з битв Петро Сагайдачний був тяжко поранений. Перебуваючи на лікуванні в Києві, він звертається до короля з проханням вжити заходів до захисту козаків від шляхетського свавілля. Своє майно гетьман заповів на освітні й благодійні цілі, зокрема Київській та Львівській братським школам. На думку Касіяна Саковича, Петро Сагайдачний являв собою взірець чесного служіння вітчизні.

Коріння шляхетської родини Сулим також належить до західноукраїнського регіону. В XVI ст. вони володіли маєтностями в Кременецькій волості на Волині. З часом бачимо Михайла Сулиму серед засновників нових поселень на Подніпров'ї. Очевидно саме в с. Рогощі Любецького староства в його сім'ї й народився син Іван⁶, якому в майбутньому судилося здобути гетьманську булаву.

Молоді роки Івана Сулими проходили традиційно для людини його стану. Одержавши певну освіту, він іде на службу до Станіслава Жолкевського. За історичними джерелами, у 1615 р. Сулима згадується управителем магнатських маєтків на Переяславщині, де й одержує в нагороду села Лебедин та Сулимівку. Однак в наступні роки його життя різко змінилося. Можливо, через конфлікт з Жолкевським Іван Сулима іде на Запорозжя і вступає до січового товариства. Завдяки природним здібностям та мужності він здобуває авторитет серед запорожців. Дослідник козацтва Андріан Кашенко писав, що з «Сагайдачним Сулима і Кафу турецьку у Криму здобував і Трапезонт за Чорним морем, аж двічі руйнував околиці Царгороду»⁷.

Після загибелі гетьмана Михайла Дорошенка восени 1628 р. на козацькій раді запорожці вручили булаву досвідченому Івану Сулимі. Як

і попередник, він неодноразово очолював походи до Криму, боронив південне прикордоння від татарської агресії. Водночас ім'я Івана Сулими більш відоме завдяки виступу в 1635 р. проти утвердження польського панування в Україні. Повідомлення про цю подію швидко поширилося не лише в межах Речі Посполитої. Зокрема, паризька «La gazette» вмістила цілу статтю про подвиг запорозького лицаря. І це не випадково, адже в Європі точилася Тридцятирічна війна (1618—1648), і представники ворогуючих сторін намагалися залучити на свій бік українське козацтво.

Виконуючи умови договору з Туреччиною (1634) про приборкання запорожців, уряд Речі Посполитої прагнув узяти під контроль сполучення між Запорожжям і волостями. З цією метою влітку 1635 р. поблизу Кодацького порогу була зведена фортеця, в якій перебував гарнізон жовнірів. Поява нового форпосту польської влади на Подніпров'ї стала своєрідним викликом українському козацтву. З прибуттям на Січ Івана Сулими з чорноморського походу розпочалася підготовка до повстання.

На початку серпня близько 3 тисяч козаків виступило із Запорожжя до Кодацького замку. Підійти непомітно до фортеці було неможливо, тому запорожці зупинилися за кілька верст. А в ніч на 12 серпня вони штурмом оволоділи Кодаком і знищили гарнізон⁸. За наказом Сулими дерев'яні споруди були спалені, а вали зруйновані. Після цього козаки повернулися на Запорожжя і протягом кількох місяців утримували оборону на одному з дніпровських островів. Організовані королівським комісаром Адамом Киселем загони реєстровців неодноразово штурмували добре укріплені табір повстанців. Зрештою Іван Сулима був схоплений прихильниками угоди з властями і відправлений до Варшави. За рішенням сейму гетьмана і трьох його сподвижників стратили на центральній площі столиці Речі Посполитої. Справу Івана Сулими продовжили його сини Степан, Северин і Федір у роки Визвольної війни.

Виходець із остерського боярства Яків Острянин часто зустрічається в літературі під іменем Яцька, Степана, Стефана. Цілком ймовірно здається перша згадка про нього у 1621 р., зважаючи на традицію спільних дій запорожців і донських козаків проти турецько-татарської агресії. Посланець московського царя боярин Семен Опухтін, прибувши з Дону, розповідав у Посольському приказі: «Ходили де з Дону на море на добычу атаманы и козаки, атаман Василей Малыгин, а с ним 1300 человек да с ними же запорожских черкас 400 человек. Атаманы были у всех черкас и козаков большие: черкашения Сулим, да Шило, да Ятцкой»⁹. Участь Якова Острянина в експедиціях запорожців дозволила йому здобути не лише військового досвіду, але й авторитету серед січового товариства.

Спираючись на заслуги перед Річчю Посполитою, українське козацтво після Хотинської війни намагалось розширити свої права і привілеї, а також підтримувало прагнення офіційного визнання православної ієрархії на чолі з митрополитом Іовом Борецьким. Ці питання становили основу козацької інструкції на сейм. Послами до Варшави (1625) виступають Яків Острянин, Ілляш Федорович і Дацько Гордієнко¹⁰. Як це траплялося і раніше, вирішення українських справ сейм переніс на

майбутнє, що стало однією з причин козацького повстання під проводом гетьмана Марка Жмайла у 1625 р. Вірогідність участі в ньому Якова Острянина досить реальна, оскільки головну рушійну силу становило реєстрове козацтво.

Під час Смоленської війни (1632—1634) полк Якова Острянина діяв на території Московської держави в районі Білгорода, Севська і Валуйок. З початком 1634 р. головна увага уряду була зосереджена на організації сил під Смоленськом, але звісток про участь у цій кампанії Якова Острянина немає. Ймовірно, що причиною його повернення в Україну стали незгоди із фактичним керівником сіверського напрямку польсько-шляхетських військ князем Яремою Вишневецьким — наймогутнішим магнатом Лівобережжя. Як наслідок, — участь Якова Острянина у виступах проти місцевої влади на Полтавщині взимку 1634—1635 рр.

Очевидно після війни Острянин остаточно осідає поблизу Полтави у межиріччі Ворскли і Коломака. Онук славного гетьмана Іван Іванович Іскра, продаючи частину своїх земель, зробив запис (1678) у Полтавському уряді: «Дед мой, славної памяти небожчик Янко Острянин полецил (передав. — *В. Ш.*) небожчику моему Ивану Искре Ковжижу с лесом, з сеножатми, з плесами»¹¹. Вартість маєтності оцінювалася в 400 польських злотих. Поблизу Ковжижа Якову Острянину належало й урочище Соколинний Байрак. Право на володіння частиною останнього добивалася в полтавському суді (1668) дочка Марія¹². В сім'ї Острянина зростало два сини — старший Іван і молодший Йосип. Проте життя приносило нові тривоги й випробування для козацької родини.

Влітку 1637 р. на Подніпров'ї спалахнуло козацьке повстання під проводом гетьмана Павла Бута, яке поширилося й на Лівобережжя. Один із загонів, що діяв поблизу Полтави, очолював Яків Острянин. За участь у повстанні його родинні маєтності на Київщині передавалися у володіння шляхтича Мацея Доманського¹³.

Після однієї з битв проти коронного війська Острянин відійшов на Запорожжя, де йшла підготовка до нового виступу на волості. На козацькій раді він був обраний гетьманом. Разом з Дмитром Гунею, Карпом Скиданом, Мартином Незнанським Острянин провів велику підготовчу роботу напередодні збройного повстання. Їх листи і грамоти розповсюджувалися майже по всіх українських землях, навіть у віддалених місцях Поділля, Волині, Покуття¹⁴. З проханням про допомогу із Січі на Дон направився козацьке посольство.

Перші успіхи у боях з коронним військом на Полтавщині сприяли розгортанню повстання на всьому Подніпров'ї і Лівобережжі. Проте підхід нових шляхетських сил зумовив кровопролитні битви під Лубнами та Жовнином. Окремі загони народних месників не мали змоги підтримати оборонців табору Якова Острянина поблизу гирла р. Сули. Втративши надію на успіх, в ніч на 31 травня 1638 р. він разом з частиною козаків переправився через Сулу і пішов на територію Московської держави¹⁵.

Вступивши на царську службу, Яків Острянин заснував містечко Чугуїв на рубежі зі степом і вів боротьбу проти татарських кочівників. Ра-

зом з тим запорожцям важко було вжитися з бюрократією російських воєвод. В результаті міжусобної боротьби навесні 1641 р. Яків Острянин загинув, а козаки повернулися в Україну. Його син Іван оселився поблизу Полтави, де очолював козацьку сотню в роки Визвольної війни. Онук гетьмана досягли вищих старшинських урядів як соратники Івана Мазепи та Семена Палія.

До козацької еліти Війська Запорозького належали й представники родини Федоровичів — овруцьких ординських слуг, а потім замкових зем'ян, за якими було визнане шляхетство. Гурко і Юхно Федоровичі фіксуються в джерелах кінця XV ст.¹⁶ В описі овруцького замку 1545 р. серед замкових слуг фігурує Фетист Федорович¹⁷. Козацький полковник Сасько (Сашко) як посол запорожців їздив з Еріхом Лясотою (1594) до німецького імператора Рудольфа II¹⁸, відзначився також як сподвижник С. Наливайка та Г. Лободи¹⁹. В поході під Хотин (1621) один із козацьких полків очолював Тиміш Федорович²⁰, а посланцем до Варшави від реєстрового війська (1625) виступає Ілляш Федорович. Свідками на копному суді Овруча (1629) виступають бояри Онуфрій і Гнат Федоровичі²¹, а Тарас зафіксований літописцями корсунським полковником²². Навесні 1630 р. він очолив козацьке повстання на Подніпров'ї. Завдяки широкій агітації гетьману Тарасу Федоровичу вдалося мобілізувати на боротьбу проти коронного війська десятки тисяч чоловік. Вперше в козацьких універсалах поряд із традиційними становими вимогами містилися заклики до ліквідації уніатства й католицизму в Україні.

Силою зброї коронному гетьману Станіславу Конецпольському не вдалося зламати опір повстанців під Переяславом. Переговори між ворогуючими сторонами завершилися компромісною угодою. Основою взаємовідносин між урядом і реєстровим військом залишався Куркуівський договір. Тарас Федорович не погодився на дані умови і з частиною козаків відійшов на Запорожжя. Весною наступного року він знову розіслав на волості заклики для продовження боротьби, але через суперечності в рядах козацтва справа до повстання не дійшла²³.

Військовий талант Тараса Федоровича був відомий, тому не випадково бачимо його разом з Тимошем Орендаренком і Яковом Острянином серед козацьких полковників в ході Смоленської війни. Свідчення про подальшу долю Тараса Федоровича скупі і фрагментарні: на козацькій раді поблизу Канева (1635) він виступав із закликом до повстання і навіть їздив на Дон за підтримкою. Белгородський воєвода Афоній Тургенев сповіщав у червні про від'їзд Тараса Федоровича до Москви «чтобы государь велел селиться на своей земле»²⁴. За словами літописця, він брав участь у всіх козацьких справах «и скончался спокойно»²⁵. Даному свідченню можна довіряти, як винятковому випадку, зафіксованому сучасником, оскільки життя тих козацьких ватажків, які виступали проти польського режиму в Україні, закінчувалося переважно трагічно. Між тим, лише в Канівському полку (1649) до козацького реєстру були вписані Степан, Данило, Василь, Марко і Остап Федоровичі²⁶.

Вищі уряди серед тих, хто перебував на державній службі, вже з 80-х рр. XVI ст. займали виходці із шляхетської родини Кулаг. Захар відзначився у

битвах проти кримських татар разом із Михайлом Ружинським та Богданом Микошинським, а Оліфер записаний отаманом козацького війська, яке повернулося з московської експедиції (1581)²⁷. Очевидно, нащадок одного з них у 1631 р. був обраний старшим реєстру. У вересні він повідомив коронного гетьмана Станіслава Конецпольського про прибуття в Україну послів шведського короля Густава-Адольфа з пропозицією до Війська Запорозького виступити у складі антигабсбургських сил на території Австрії²⁸. Наближалася війна з Московією і тому польські власті перешкодили місії скандинавських посланців.

Родовід соратника гетьмана Петра Сагайдачного Оліфера Остаповича Голуба, який протягом 1622—1624 рр. обіймав посаду старшого реєстру, бере початок на Волині. Цілком можливо, що й Іван Голуб, зафіксований у тарифі подимного Волинського воєводства (1629) як служилий шляхтич, мав пряме відношення до козацького ватажка²⁹. Останні свідчення про запорозького полковника Оліфера належать до часу Смоленської війни. До речі, чимало спільного в його долі з іншим козацьким гетьманом — Михайлом Дорошенком. Учасник Хотинської битви Дорошенко з 1625 по 1628 рр. був старшим реєстрових. Відзначився у боротьбі проти татар. Загинув Михайло Дорошенко під час одного з походів до Криму³⁰. Його онук Петро в 1665 р. здобув гетьманську булаву.

Старшинський контингент Війська Запорозького значною мірою поповнювався представниками замкових зем'ян та бояр Північної Київщини. Серед них виходці з Любеча Семаковичі, Гладкі, Тупичі, Пушкарі, Жуки, старші реєстру Григорій Чорний (1629—1630), Василь Томиленко (1636—1637), Сава Кононович (1637). Остерські та овруцькі зем'яни-ленники в козацькому житті представлені родинами Вешняків, Пашин, Шумейків, Тетерь; житомирські — Заньковичів, Зубовичів, Андрієвичів, Шавул, київські — Прокоповичів, Хомичів, Медведовських, Яблоновських, Мух³¹. Очевидно до киян належав і рід Кизимів. У грамоті Бориса Годунова до Криштофа Косинського (1593) серед представників посольства до Москви згадується козацький старшина Кизим³². У ранзі сотника брав участь у Хотинській війні Богдан Кизим. Йому ж Петро Сагайдачний доручив супроводжувати ерусалимського патріарха Феофана до кордону Речі Посполитої з Османською імперією. Богдана Кизима бачимо й серед ватажків повстанців у 1630 р. Для боротьби проти коронного війська в 1637 р. він очолив чотиритисячний загін поблизу Києва. Водночас бойові рейди по Лівобережжю здійснював його син Кизименко³³. Можливо, це той самий Матвій Кизименко, учень Київської братської школи, який виголосив у квітні 1622 р. один з віршів Касіяна Саковича пам'яті Петра Сагайдачного³⁴. Полонених Богдана Кизима з сином польний гетьман Микола Потоцький спеціально привіз до столиці воєводства. На очах великого натовпу киян вони були страчені на Замковій горі.

З дрібного боярства та зем'ян-ленників походили козацькі родини Байбузів, Волевачів, Ворон, Івановичів, Кліш, Мокієвських, Рубців, Виговських. Найдавніші свідчення про представників останньої належать до кінця XV ст., а саме Виговського — Лучича і Виговського — Давидови-

ча³⁵. Жигмонт I у 1541 р. надав землю Скочковську у Вигові овруцьким зем'янам Лучичам для виконання ними земської служби. Права на землеволодіння були підтверджені їм наступними правителями в 1546 та 1611 рр.³⁶ Служилий шляхтич овруцького повіту Остап Виговський згадується в 20-х роках XVII ст. За Богдана Хмельницького його сини Данило і Костянтин здобули полковницькі посади, а Федір відзначився як козацький дипломат³⁷. Проте найвідомішим із родини став Іван. Він здобув освіту, ймовірно, у Київській братській школі, оволодів кількома іноземними мовами. З кінця 20-х років служив писарем у луцькій міській канцелярії, ведучи одночасно й адвокатську практику³⁸. Згодом продовжує працювати в київському гродському суді. Коли почалася Визвольна війна, Іван Виговський перебував у армії коронного гетьмана Миколи Потоцького. Після Корсунської битви (1648) він потрапляє до повстанців, де дав присягу вірно служити козацькому гетьману. Вже наступного року Іван Виговський став генеральним писарем Війська Запорозького. Саме в генеральній канцелярії народжувалися важливі рішення, які поруч з військовими перемогами визначали долю молодого держави. В 1657 р. козаки обрали Івана Виговського наступником великого гетьмана.

Характерний шлях до гетьманської булави пройшов і Богдан Хмельницький. Виріс він у сім'ї чигиринського зем'янина, який, перебуваючи на службі магната Яна Даниловича, займався осадництвом на Подніпров'ї. Поблизу Чигирини Михайлу Хмельницькому належав хутір Суботів. Син Богдан одержав добру освіту у львівському єзуїтському колегіумі³⁹. Очевидно в ролі пахолка магната, оскільки реєстрові козаки не залучалися до експедиції, разом з батьком він виступає у складі коронного війська до Молдови на Цецорські поля (1620). Після дворічної турецької неволі повертається до Суботова. Польський шляхетський історик Веспасіан Ковховський називав Богдана Хмельницького «сподвижником Тараса Федоровича». Документальні свідчення про це відсутні, хоча цілком можливо, що вже з початку 30-х років Хмельницький вступає на королівську службу. Дана теза має реальне підґрунтя, адже за незначний період козаки не займали провідних посад у реєстрі. У грудні 1637 р. Богдан Хмельницький підписує акт капітуляції як військовий писар⁴⁰. В цей час на долю Богдана Хмельницького випало тяжке випробування. Виступаючи як представник Війська Запорозького, він проявив неабиякі дипломатичні здібності у стосунках з властями. Ординацією 1638 р. посада військового писаря скасовувалася і згідно з Маслоставською комісією Богдан Хмельницький мусив задовольнитися становищем чигиринського сотника. В наступне десятиріччя він, як і більшість реєстровців, зазнавав утисків від властей, зокрема чигиринського старости Чаплинського. Конфлікт з останнім став приводом втечі на Запорожжя. На початку 1648 р. козаки вручили своєму провіднику гетьманську булаву. Очолити повстанську армію, Богдан Хмельницький повів успішну боротьбу проти іноземного панування, заклали основи Української козацької держави.

Зрештою, говорячи про виходців із шляхти, слід пам'ятати про досить складну структуру цього соціального стану. Яскраву характеристику тих, хто з самого початку приєднався до війська Богдана Хмельницького, по-

дав В'ячеслав Липинський: «по-перше, середньозем'янське «лицарство», володіюче одним або щонайбільше кількома селами, що користає de jure з повноти політичних шляхетських прав, але de facto є гноблене під оглядом національним і підупадає в економічній боротьбі з латифундіями. По-друге, середня і дрібна, напівупривілейована шляхта, осаджена за воєнним правом. По-третє, т. зв. «неосіла» шляхта, позбавлений землі шляхетський пролетаріат, найрізноманітніших категорій»⁴¹. Представники саме цих соціальних верств становили основу керівного ядра Війська Запорозького, зокрема серед полковників: Іван Богун, Іван Бруяка, Данило Виговський, Остап Гоголь, Петро Головацький, Михайло Громика, Григорій Гуляницький, Василь Дворецький, Петро Дзюк, Антон Жданович, Михайло Зеленський, Іван Креховецький, Михайло Криса, Михайло Кричевський, Іван Кунцевич, Григорій Лесницький, Станіслав Морозивицький, Данило Нечай, Іван Нечай, Павло Тетеря, Адам Хмелецький, Павло Хмельницький, обозний Іван Чернята, осавули Михайло Лучченко і Дем'ян Лисовець, суддя Самійло Зарудний⁴². Виходці з шляхетських родин обіймали й інші посади генеральної та полкової старшини.

Приведені дані про походження козацької старшини із зем'янського та боярсько-шляхетського середовища свідчать, що воно було одним із важливих чинників формування еліти Війська Запорозького. Безумовно, її поповнення відбувалося й з інших соціальних верств українського суспільства кінця XVI — першої половини XVII ст. Означені особистості становили незначний відсоток старшинського кола, але основні риси їх соціально-політичного обличчя постають досить зримо. Це дає змогу об'єктивніше поцінувати потенціал українського козацтва як нової суспільної сили напередодні Визвольної війни 1648—1657 рр.

¹ Сакович К. Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного // Українські гуманісти епохи Відродження. — К., 1995. — Ч. 2. — С. 231—249.

² История Хотинского похода Якова Собеского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып. 2. — С. 60.

³ Максимович М.А. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // Собр. соч. — К., 1876. — Т. 1. — С. 362.

⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. — М., 1954. — Т. 1. — С. 15.

⁵ Biblioteka Narodowa w Warszawie. DR. — 335. — S. 27.

⁶ Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей XVII—XVIII вв. — К., 1884. — С. IV.

⁷ Кащенко А. Над Коцацьким порогом // Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 467.

⁸ Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. — К., 1989. — С. 49.

⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 24.

¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 528.

¹¹ Лазаревский А.М. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII—XVIII в. // Русский архив, 1875. — Кн. 3. — С. 302.

¹² Там само.

¹³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 202.

¹⁴ Dyariusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem a zaporozkim... przez Szymona Okolskiego. — Kraków, 1858. — S. 90 (далі — Dyariusz).

- ¹⁵ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 225.
- ¹⁶ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 247.
- ¹⁷ Архив ЮЗР. — К., 1867. — Ч. 4. — Т. 1. — С. 41.
- ¹⁸ Еріх Лясота із Стеблева. Щоденник // Жовтень. — 1984. — № 10. — С. 108.
- ¹⁹ Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584—1620. — Kraków, 1868. — S. 61—64.
- ²⁰ Джерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 250.
- ²¹ Архив ЮЗР. — Ч. 4. — Т. 1. — С. 76.
- ²² Державна публічна бібліотека Росії. ВР. — Ф. 152. — Спр. 32. — Арк. 94 (далі — ДПБР).
- ²³ Шербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. — С. 36—41.
- ²⁴ Російський центральний архів давніх актів. — Ф. 210. — Оп. 1, Приказний стіл, стовп. 99. — Арк. 7.
- ²⁵ ДПБР. ВР. — Ф. 152. — Спр. 32. — Арк. 95.
- ²⁶ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995. — С. 97, 99, 107, 110.
- ²⁷ Źródła dziejowe. — Warszawa, 1894. — Т. 20. — S. 155.
- ²⁸ Крип'якевич І.П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. // ЗНТШ. — Т. 117—118. — С. 111.
- ²⁹ Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. — К., 1930. — Ч. 1. — С. 43.
- ³⁰ Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Вып. 2. — С. 165.
- ³¹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — С. 248, 249.
- ³² Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996. — С. 62.
- ³³ Dyagiusz. — S. 70.
- ³⁴ Сакович К. Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного. — С. 244.
- ³⁵ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — С. 147.
- ³⁶ Архив ЮЗР. — К., 1863. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 314—320.
- ³⁷ Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. — К., 1995. — С. 192.
- ³⁸ Архив ЮЗР. — К., 1883. — Ч. 1. — Т. 6. — С. 605—717.
- ³⁹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 42—43.
- ⁴⁰ Dyagiusz. — S. 68.
- ⁴¹ Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Твори. — Т. 2. — Філадельфія, 1980. — С. 117.
- ⁴² Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Т. 151. — С. 123—124.

ЯК ЗАПОРОЖЦІ В ПЕТРА І «ВОЛЬНОСТІ» ВИБОРЮВАЛИ

Олександр ГУРЖИЙ

На початку XVIII ст. Запорозька Січ, ця «мала Українська держава, що спиралася на військову організацію», як визначив її історик Омелян Терлецький¹, все частіше ставала в опозицію до гетьманської влади. Замість того, щоб діяти в єдиному руслі суспільно-політичного згурту-